

Наташа Драгин

ТРИ ХИЛАНДАРСКА НАТПИСА КАО ОДРАЗ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ XVII ВЕКА*

У раду се анализирају правописне и језичке карактеристике три хиландарска ктиторска натписа из различитих периода XVII века (трпезарија 1622, параклис Светог Николе 1660, параклис Рођења Светог Јована Претече, 1682, 1683/4). Иако их поред духовног центра и културно-историјског миљеа који репрезентују повезује и српскословенски језик којим су писани, они испољавају и одређене специфичности које продубљују разумевање једног сегмента редакцијске писмености послересавског периода, пружајући уједно и драгоцену сведочанства о флексибилности норме књижевног језика и њеној способности прилагођавања новом социолингвистичком амбијенту, који је са собом донела епоха османске власти.

Кључне речи: натписи, српскословенски језик, Хиландар, XVII век.

This paper analyzes the orthographic and linguistic characteristics of three founders' inscriptions at Hilandar from various periods in the 17th century (the refectory 1622, the chapel of St. Nikola 1660, and the chapel of the Birth of St. John the Baptist, 1682, 1683/84). Even though they are connected by the spiritual center and the cultural-historical milieu they represent, and also the Serbian Church Slavonic language in which they were written, they also exhibit certain specific qualities that enhance our understanding of one segment of the literacy in the post-Resava period. At the same time, they offer valuable insights about the flexibility of the norm of the literary language and its ability to adapt to the new sociolinguistic conditions arising in the epoch of Ottoman rule.

Key words: inscriptions, Serbian Church Slavonic, Hilandar, seventeenth century.

*Свејлој усјомени на
академика Александра Млагеновића*

1. Увод. Комплекс манастира Хиландара као „најсложенија и најзначајнија целина нашег средњовековног наслеђа” (Суботић и др. 2019: 17) од свог оснивања до данас чува и баштини велики број што рукописних, што штампаних извора од непроцењивог духовног и културно-историјског значаја. Посебан и специфичан део тог писаног наслеђа чине и натписи, који се разликују како по обиму и садржини, тако и по техници и вештини израде, односно естетским диметима. Осим тога што пружају непосредна сведочанства о манастирском животу, трајно обележеном градитељским активностима (в. Фотић 2000: 108–133), они прате и одражавају и различите етапе развоја писмености код Срба, што је посебно занимљив аспект у њиховом проучавању будући да су се око манастира вековима као чланови братства, ктитори и приложници окупљали људи из различитих крајева српског језичког простора.

* Ово истраживање финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу уговора бр. 451-03-34/2026-03/200166, склопљеног с Филозофским факултетом Универзитета у Новом Саду.

на етимолошком месту (блговолѣніємъ 1,⁵ прѣтѣ/таго 1, ва грѣсе/х/ 3, прѣтѣ/толь 5, прѣд/р/ѣжещъ 6), а срећу се и примери у којима стоји на месту *ε*: поспешѣніе/м/ 1, повѣленіе/м/ 2, рѣкоу 4, вѣлікоу 6, смерѣноу 7. О преласку полугласника у сведочи читав низ примера: ваѣтѣ/го 2, манѣшаго 3, ва иноце/х/ 3, ва добродетели 3, ва грѣсе/х/ 3, ва ле/т/ 4. За разлику од заменичког корена *вс-* и предлога *въ*, који се редовно пишу с *а*, префикс *св-* је доследно с јером: свврѣшеніе/м/ 1, свбора 2, свврѣши тѣ/ε 4–5, сдрѣжещъ 5. Полугласнички знак је присутан и у групи *ч + -ск-* (грѣтѣ/коє 6), док се у случајевима без гласовне вредности замењује пајерком: хилѣ/н/дарѣскаго 2, срѣбѣски/х/ 5. Секундарни полугласник бележи се у примеру Г мн. зѣмьль 5, док у облику активног партиципа претерита прѣтѣ/тав/лѣшом/ε/ с 7 изостаје (уп. Јерковић 2004: 74). Стари дублет на *-ъ/-о-* среће се с резултатом вокализације својствене старословенским текстовима: тогда 5. Чува се и *-л* на крају речи прѣтѣ/толь 5, као и група *шш* у облицима активног партиципа презента сдрѣжещъ 5, прѣд/р/ѣжещъ 6. Закон прегласа се крши само у облику Д јд. сложене придевске промене прѣтѣ/тав/лѣшом/ε/ с 7, што је била одлика и других редакцијских текстова.

2.3. Морфолошке црте сведоче о високом степену поштовања српскословенске норме. Генитив јд. придева м. рода одређеног вида доследно је с наставком -аго: прѣѣ/таго 1, хилѣ/н/дар'скаго 2, ман'шаго 3, хоу'даго 3, збогаго 3, когатаго 3. У Д јд. исте промене среће се наставак -омѣ: вѣлѣком/ѣ/ 6, смертномѣ 7, прѣѣ/тав/л/ѣшом/ѣ/ ѥ 7. Једини посведочени придев у Г мн. срѣ'сн/х/ 5 уклапа се у општу тенденцију потискивања просте промене придева у одговарајућим падежима множине, ван категорије апсолутног датива. Страно име у дативу ѣѣстаѣ 6 такође добија наставак књижевног језика, док друга турска реч с титуларним значењем сѣл'танѣ 6, која му претходи, остаје непроменљива. Нанос из народног говора присутан је само у случају Л јд. мешовите и *о промене с наставком -у: при ѡѣѣ нгѣменѣ, кѣѣ ѣларѣѣнѣ ѣромѣнаѣх 2–3, ѡ сѣ/ѣ/ ѣѣѣ 4. О посрбљавању текста у границама норме може се говорити једино у случају новије форме трѣднѣ ѣѣ/ѣ 4, док се у другом примеру активног партиципа претерита глагола IV инфинитивне врсте прѣѣѣ/тав/л/ѣшом/ѣ/ ѥ 7 примењује старији тип творбе.

2.4. Поред стилски неутралних облика 3. л. јд. аориста *ωβ'νωβн* се 1, пописа се 1, свърши *тс/ε* 4–5 у тексту се јављају и активни партиципи. Примери активног партиципа презента оба пута су у склопу конструкције апсолутног датива која кондензује независне реченице: *тогда съдържаещъ рѣ/тс/тольъ срьб'скии/х/ зємльѣ арх'ієпи/тс/квпѣ кѣрѣ паісею* 5–6, *грьтѣ/тс/коє же скѣптро рѣ/д/рѣжещъ вѣл'кои/д/с/ сѣл'танѣ мѣстаѣ* 6. На другој страни, активни партицип претерита поприма детерминативну улогу: *рѣкоу же, георг'іа зографа мѣтрофановнѣа трѣднѣи тс/ε ω се/дѣ/ делѣ. ва ле/т/.* *ѡ.р.л.лѣ.* 4, *вѣчна памѣт' смерѣномѣ стар'цѣ мѣтрофанѣа прѣ/тс/тав'лѣ/шои/д/с/ се, ле/т/.* *ѡ.р.л.лѣ.* 6–7. У првом случају, међутим, због изостанка конгруенције с именицом која му претходи, могла би му се приписати и вредност самосталног предиката, што је иначе одлика текстова наративног карактера (Грковић-Мелџор

pojačati svest o nadđijalekatskom karakteru srpskoslovenskog jezika i ekavizmu kao jednoj od њegovih najupadljivijih odlika.

⁵ Интерпретација овог примера је условног карактера с обзиром на постојање форме *БЛАГОВОЛЕННІЕ* (уп. *ВОЛНТИ/ВОЛѢТИ* Даничић 1975, 1: 148, 149).

2007: 247). Инвентар везника чини само н 1, 2, 3, 4. У завршном исказу, који није у директној вези са садржајем натписа, среће се и императив у 2. л. јд. р'цн 6.

2.5. На лексичкој равни такође се могу издвојити обележја високог стила: а) сложенице б'лговолѣнїѣмъ 1, добородѣлн 3; б) придев прѣ/ѣ/таго 1, у којем префикс прѣ- иступа као средство емфазе. Значајан је и удео стране лексике, која покрива разноврстан тематски спектар: а) номинације црквених лица: архїєпн/ѣ/квпѣ 5 (грч. ἀρχιεπίσκοπος), нгвѣнѣу 2 (грч. ἡγουμένος), ѣромонахъ 3 (грч. ἱερομόναχος); б) ословљавања и титуле (обе речи у непроменљивој форми): кѣр 2, 5 (грч. κύριος), сѣ'танъ 6 (тур. sultan < арап. *sultān* – ŠKALIĆ 1966: 574); в) занимања и делатности: зѣграфъ 4 (грч. ζωγράφος); г) календарски термини: нѣс/м/врїа 5 (грч. νοέμβριος); д) државноправни термини: скѣптро 6 (грч. σκήπτρον); ѣ) градитељство: трапѣзарїа 2 (грч. трапезάριον). Од монашких имена срећу се: гѣорѓїа 4 (грч. Γεώργιος), мларїѣнъ 2 (грч. Μαρτίων), мїтрофанъ 7 (грч. Μητροφάνης), паїсѣу 6 (грч. Παΐσιος). Ономастичку грађу употпуњује и турско име мѣстафѣ 6 (тур. Mustafa – ŠKALIĆ 1966: 477). Од стране основе изведени су и епоним мїтрофанѣнѣмъ 4 (< митрофанъ),⁶ као и придев хнлѣ/н/дар'скаго 2 (< грч. Χελαντάριον). Словенски део речника чине лексеме заједничке књижевном и народном језику. Уочава се повећана фреквенција глаголских именица, које се уз већ наведену сложеницу б'лговолѣнїѣмъ 1 редовно завршавају на -їѣ: поспешнїѣ/м/ 1, сѣврѣшенїѣ/м/ 1, повѣленїѣ/м/ 2.

3. СВЕТИ НИКОЛА (ЧЕТРДЕСЕТ СЕВАСТИЈСКИХ МУЧЕНИКА). Натпис о изградњи параклиса Светог Николе ктитора хаџи Петронија при игуману Виктору 1660. године, за који се зна само на основу писаних извора, садржи четири реда уклесана у камену плочу димензија 36 x 20 cm. Пронађена 70-их година XX века у пиргу Светог Ђорђа, ова плоча првобитно је била уграђена поред представе Светог Николе изнад портала некадашњег параклиса Четрдесет севастијских мученика, изгорелог иначе у пожару 2004. године (Суботић и др. 2019: 77).

3.1. Посведочене правописне црте указују на доследност у примени ресавских иновација приликом бележења групе *је* помоћу *ѣ*, као и вокала *и* испред *ј* словом *ї*: пронзволѣнїѣ/м/ 1, петронїѣ 3. У иницијалној позицији стоји *ї*: ѣромонахъ 2–3. На месту полугласничког знака с гласовном вредношћу присутно је дебело јер: сѣзда ѣ 1, Н јд. м. р. заменице сѣ 1, сѣврѣнѣ 3, кѣ 4. Танко јер се среће само на крају речи стар'ѣ 3, где је уочен и усамљен случај употребе пајерка с гласовном вредношћу. Одступа једино пример пронзволѣнїѣ/м/ 1, где је група *ѣе* написана помоћу лигатуре у складу с рашком праксом. Нема поузданих потврда за писање сугласника *ћ*: кѣр 2, 3. Иако су се у овој улози могла јавити и слова *ч* и *ж* (Младеновић 1965: 144, 146), сугласник *и* бележи се графемом *ѣ*: хаѣн 3.⁷ Слово *з* се јавља само у бројној вредности на крају

⁶ О недовољно јасним околностима његовог настанка у овом случају в. КАЈМАКОВИЋ 1977: 26, 28–29.

⁷ О пореклу овог слова у српској ћирилици в. Младеновић 1965. Прва и недовољно поуздана потврда, према овим налазима, везује се за XVI век те у светлу те чињенице није необично што се у првом познатом српском буквару дечанског монаха Саве с краја тог сто-

натписа (ε/π/ · σ̄ = 16), као и грчка слова ζ и φ (· ζ · ρ · ζ · φ · = 7169). У продужетку управо наведеног датума означеног на традиционалан начин налази се и година од Христовог рођења написана арапским цифрама (1661).⁸ Овај споменик иначе „најстарији је ктиторски натпис с годином исписаном арапским бројкама на Светој Гори и у српској епиграфици уопште” (Суботић и др. 2019: 82). Бележе се акценти и спирити.

3.2. Иако прелазак у > i и успостављање екавизма припадају променама из ране фазе развоја српске редакцијске писмености, овде слова ы и ѣ стоје на етимолошким позицијама: а) Г јд. нѣколы 2, Н јд. м. р. съборны 3; б) лѣ/т/ 4. Нема ни потврда о преласку ъ > а, док у књишким категоријама (префикс сѣ- и предлог къ), као што је већ наглашено, стоји полугласнички знак љ.⁹ Остале црте фонолошког типа које би имале дистинктиван карактер у односу на народни језик нису присутне.

3.3. На морфолошком плану чува се српскословенски наставак -ы у Г јд. именице *а промене нѣколы 2, као и -аго у случају Г јд. придева сѣго 1. Продор наставка из дијалекатске базе уочен је само у облицима Л јд. *о промене: прн нгѣменѣ кѣр вѣкторѣ ѣромонаѣх 2–3.

3.4. У сфери синтаксе не јављају се конструкције својствене високом стилу српскословенског језика. Нема ни партиципа, а од личних глаголских облика среће се само стилски неутрална форма аориста у 3. л. јд. сѣзда ε 1. Инвентар везника своди се на жε 3.

3.5. На лексичкој равни у овом релативно кратком натпису упадљив је висок удео страних речи. Поред већ поменутих монашких термина нгѣменѣ 2, ѣромонаѣх 2–3 и ословљавања кѣр 2, 3, срећу се још непроменљива реч хаин 3 (тур. *haci* < арап. *hāḡḡ* – ŠKALIĆ 1966: 296),¹⁰ као и именица ктитор 3 (грч. κτήτωρ). Ономастичку грађу чине имена црквених лица: нѣколы 2 (грч. Νικόλαος), вѣкторѣ 2 (лат. *Victor*), петроніε 3 (грч. Πετρόνιος). Назив месеца ‘септембар’ (грч. σεπτέμβριος < лат. *september*) не може се до краја реконструисати јер је написан скраћено: ε/π/ 4. Среће се стилски маркирана сложеница чюдотворца 2, док изостају придевска образовања с прѣ-. Једина глаголска именица у тексту завршава се на -ије: проиѣволениε/м/ 1.

4. СВЕТИ ЈОВАН ПРЕТЕЧА. Натпис о обнови параклиса Рођења Светог Јована Претече на врху пирга Светог Саве смештен је у цркви изнад улазних врата на западном зиду. Организован је у шест редова и исписан црним

лећа (Буквар 1597) оно не помиње. С уласком у XVII век број примера знатно расте, да би највећа фреквенција била забележена у XVIII веку (в. Младеновић 1965: 130–142).

⁸ Увођење арапских цифара приликом бележења године од Христовог рођења може се на основу записа пратити од прве половине XVI века, док је у атонској средини почело да се прихвата тек од наредног столећа (Суботић и др. 2019: 81–82).

⁹ Описано стање није толико необично ако се има на уму да је ктитор Петроније, судећи према доступним изворима, био веома учена личност, тиховатељ и љубитељ књига, најзад и ходочасник у Свету земљу, а у једном тренутку и манастирски заступник у споровима око метоха на Каламарији и Ксандри (Суботић и др. 2019: 79).

¹⁰ Реч је о хонорифику широко распрострањеном у различитим православним срединама на Балкану, које су биле под вишевековним турским утицајем (IZMIRLIEVA 2012/2013: 140).

словима на белој основи димензија 70 x 40 cm. Сам натпис открива да се обнова одвијала у две фазе. Најпре су унутар пирга изведени грађевински радови 1681/1682. године за време игумана Гаврила (Фотић 2000: 118–119), да би ускоро и црква била живописана 1683/1684, тада већ под новим игуманом Симеоном. Ктитор је био митрополит београдски хаџи Симеон (Љуби-братић), „последњи међу бројним Херцеговцима који су током XVII века оставили видљивог трага у животу Хиландара” (Суботић и др. 2019: 107). Иако се не помиње у натпису, у извесној мери осветљена је и улога коју је у том послу имао рођени брат игумана Симеона, угледни ктитор и духовник Никанор (Томић 1997: 158, 166–167; Фотић 2000: 146–147). До данас, међутим, остало је нејасно да ли израду програма живописа (в. Томић 1997: 160–175), а у склопу њега свакако и самог натписа, треба доводити у везу с једном или више поменутих личности, које су својим знањем и искуством несумњиво могле допринети завршетку овог захтевног подухвата.

4.1. Забележени примери сведоче о примени ресавских иновација у случају групе *је* иза вокала написане малим *є* и бележења *и* испред *ј* словом *ї*: *нзволєнїємъ* 1, *поспєшенїємъ* 1, *сѣврѣшенїємъ* 1–2. Изузетак у том погледу је само иницијална позиција у речи *їермона*/х/ 6, где се јавља *ї*, присутно такође и у *їоанна* 6, *їгѣменѣ* 6. Поред поменутог положаја *ї* се среће на почетку и у средини речи, али је таква употреба углавном резервисана за страну лексику (*мїтрополїтъ* 2–3, *їгѣменѣ* 3, *гаврїлѣ* 4, *мїтрополїтъ* 4–5), а само по изузетку домаћу (*попїса* 5). Доминира танко јер (*тъж*/д/ε 4, *въ* 6, *сѣврѣшенїємъ* 1–2), осим наведеног примера с *ъ* у функцији бележења *р* вокалног. У јединој потврди групе *ље* посведочена је рашка пракса (*нзволєнїємъ* 1), што није ретка појава и у црквеним књигама тога времена. О извесној правилности може се говорити и у случају омеге, која се у словенским речима среће у иницијалној позицији (*ѡца* 1, *ѡкнѡвы* 2), док се у страним речима јавља у унутрашњим слоговима, углавном у складу с правописом изворника (*сѣмѡн* 3, *сѣмѡн* 5, *їоанна* 6, *сѣмѡн*/з/ 6, али и *мїтрополїтъ* 4–5). Употреба ижице везана је само за страну лексику: *кѣ*/ѣ/ 3, 5, 6, *сѣмѡн* 3, *сѣмѡн* 5, *сѣмѡн*/з/ 6. Како је изговор страних речи био условљен традицијом писарских центара, не може се са сигурношћу говорити о бележењу сугласника *ћ* словом *к* у речи *кѣ*/ѣ/ 3, 5, 6. И у овом натпису сугласник *и* означен је словом *и*: *хаи* 3, 5. Слово *з* се не јавља, као ни грчка слова *ѣ*, *ѡ* и *ѣ*. Пишу се спирити, док је бележење акцената недоследно.

4.2. Поред препознавања етимолошке позиције (Н јд. м. р. *придева белнгра*/д/скы 3), присутне су и међусобне замене слова *ы*/н/ а) Г јд. *сави* 2, прилог пакн 4; б) А јд. м. р. заменице *сы* 2, 3. л. јд. аориста *ѡбнѡвы* 2. Рефлекс јата је екавски: *поспєшенїємъ* 1, *белнгра*/д/скы 3, *прѣ*/д/тѣ 5–6. На етимолошком месту слово се пише само у именици *лѣто*, карактеристичној за уводне или у овом случају завршне формуле унутар натписа: *лѣт* 4, *лѣт*/ѣ/ 6. О рефлексу полугласника у *а* сведочи реч страног порекла *пирѣгъ* 2 (грч. *πύργος*), приликом чије адаптације је дошло до разбијања сугласничке групе (Даничић 1975, 2: 304). Од осталих црта јавља се само српскословенска група *жсг*: *послѣ*/д/ε 4, *тъж*/д/ε 4.

4.3. У сфери морфологије на српскословенски карактер текста указује облик Г јд. **а* промене *сави* 2, као и наставак *-аго* у Г јд. *придева сѣтѡ* 2 x 2, 5.

Нанос из народног језика и овде је у виду Л јд. *о промене с наставком -у: прн ѿѣменѣ гаврѣнаѣ 3–4, прн ѿѣменѣ кѣ/ѣ/ сѣменѣ/ѣ/ 6.

4.4. На пољу синтаксе изостају књишке конструкције, а нема ни партиципа. Присуство глаголских облика своди се само на форме 3. л. јд. аориста ѡбновы 2, пописа 5, ѡкраси 5, које су биле својствене и народном и српскословенском језику. Инвентар везника чини само н 1, 5.

4.5. Речник сведочи о снажном упливу стране лексике у текст овог натписа. Поред термина ѿѣменѣ 3, ѿѣменѣ 6, ѡмона/х/ 6 и ословљавања кѣ/ѣ/ 3, 5, 6, хаи 3, 5, забележених и у претходним натписима, овде се јављају још и црквена титула цитрополѣтъ 2–3, мѣтрополѣтъ 4–5 (грч. μητροπολίτης) и изрази из сфере градитељства пѣрагъ 2 (грч. πύργος), каираин 2 (грч. καίρα). Поред имена пре/д/ѣ ѡанна 5–6 (Ἰωάννης), срећу се и монашка имена: сави 2 (Σάβ(β)ας), сѣмен 3, сѣмен 5, сѣменѣ/ѣ/ 6 (Συμεών), гаврѣнаѣ 4 (Γαβριήλ). Осим стилски неутралне речи белѣгра/д/ски 3 других сложеница нема, а изостају и придевска образовања с прѣ-. Повећану фреквенцију испољавају глаголске именице, које се редовно завршавају на -ѣ: нзѡленѣѣмъ 1, поспешенѣѣмъ/ 1, свѣршенѣѣмъ/ 1–2.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Израђени у различитим периодима XVII века, сви испитивани натписи писани су српскословенским језиком и пружају драгоцену сведочанства о једном сегменту редакцијске писмености послересавског периода. Иако их, поред језика и ресавског правописа, повезује заједнички духовни центар у ком су настали, као и сличан културно-историјски амбијент епохе коју репрезентују, они испољавају и одређене специфичности, које продубљују разумевање тзв. турског раздобља у историји старе српске књижевности и писмености уопште.

5.1. Најдужи и уједно у језичко-стилском погледу најразвијенији је натпис из манастирске трпезарије (1622). Поред основних редакцијских црта, у њему се могу наћи и упадљива обележја високог стила попут датива апсолутног, стилски маркираних сложеница и придева с префиксом прѣ-. У речнику је значајан и удео лексике страног порекла. Занимљиво је зато да се управо у једном таквом натпису, који одражава висок ниво филолошке културе састављача Георгија Митрофановића, среће и најфлексибилнији однос према правописној норми књижевног језика. Иако није дошло до потпуне елиминације графема ѣ и ѥ, које су уз изостављено ѥ временом у потпуности изгубиле своју фонолошку посебност једначећи се са словима ѣ, а и веома рано н, видљива је јасна тежња ка фонолошком писању, односно ка посрбљавању правописа (уп. Буквар 1717: 315, 317). Посебно је у том смислу индикативан однос према књишким категоријама које испољавају оштар контраст према панданима из дијалекатске базе (*ѡѡ* > *у*, *ѡс-* > *сѡ-*), а које су доследно писане с а (предлог ка, заменички корен *ѡс-*), за разлику од оних које одликује висок степен подударности с еквивалентима из српског језика, а које су редовно писане с јером (префикс ѡ-, ѣ + -ѡк-). На другој страни, у нешто млађем натпису из 1660. године, уз доследно поштовање етимолошког правописа у свим сегментима норме, уочава се и редовна примена ресавске иновације у случају бележења полугласничког знака у књишким категоријама словом ѣ, док

се у трећем, најмлађем споменику (1682, 1683/1684) гласовна вредност обележава танким јером, а слово њ се уводи са секундарном функцијом маркирања *p* вокалног. Све то показује да је однос према ресавским иновацијама и правописној норми у овом периоду редакцијске писмености био у великој мери индивидуалан, а свакако условљен писарском традицијом и праксом центра у којем се културни делатник формирао. На то упућује и начин бележења година (углавном словним цифрама од постања света), који је у натпису ктитора хаџи Петронија допуњен и употребом арапских бројки и навођењем године од Христовог рођења.

5.2. Фонолошка норма српскословенског језика доследно је спроведена, што је у основи очекивано с обзиром на карактер и намену ових натписа. Општештокавски наноси овде изостају чак и у случају фреквентног предлога ‘у’, али и код других категорија. Све особине, укључујући и екавски рефлекс јата и прелазак полугласника у *a*, уклапају се у опште прилике књижевног језика тога доба. Посебну пажњу завређује само непроменљива форма хаџи, посведочена у другом и трећем натпису. С обзиром на хомогену диглосију која је карактерисала стару српску писменост намеће се питање да ли њено присуство треба посматрати као нанос из народног језика, у који после XIV века почињу да продиру речи турског порекла (Ивић 1994²: 118–120), или пак као саставни део и српскословенског језика, који од тог доба укључује и сугласник *џ*. Како се овде ради о натписима црквеног карактера, писаним књижевним језиком у потпуно сакралном социолингвистичком амбијенту, нема разлога да се о сугласнику *џ* не говори као саставном елементу фонолошког система српскословенског језика тога времена. Слична ситуација уосталом била је присутна већ на самим почецима словенске писмености када сугласник *џ* преко позајмљеница постаје део консонантског система првог словенског књижевног језика (Иванова 1998: 75). Поред поменуте паралеле, у прилог томе говори још неколико чињеница: 1) значење позајмљенице хаџи, али и осталих речи из тог творбено-семантичког гнезда (нпр. хаџија, хаџилук),¹¹ има духовну конотацију, односно сакрални подтекст;¹² 2) процес усвајања и адаптације речи с овим гласом одвијао се без тешкоћа јер је за сугласник *џ* постојао ослонац у дијалекатској бази;¹³ 3) временом долази и до графичког осамостаљивања фонеме *џ*, која се у писаном наслеђу бележила и словима ч и ж, да би на самом крају редакцијског периода у сентандрејском Буквару из 1717. године, који се данас приписује Гаврилу Стефановићу Венцловићу (Буквар 1717), своје место добила и графема џ (в.

¹¹ О употреби посведоченог хонорифика и могућим правцима ширења његовог творбено-семантичког гнезда в. RJAZU III: 545–546; GEORGEVICH 1918: 104; ŠKALIĆ 1966: 295–296.

¹² Именица хаџија постаје тако и део речника водича у Свету земљу Сарајлије Гаврила Тадића из 1662. године (Цветковић Теофиловић 2021: 74, 185), који је у основи писан књижевним језиком, уз одређен степен отворености и за наносе из дијалекатске базе. Када су у питању ходочасници међу хиландарским монасима, звање хаџије уз име поклоника Христовом гробу први пут се среће у једном протатском акту из 1547. године у потпису проигумана хаџи Ефти-мија, да би широко прихваћено постало тек стотинак година касније (Суботић и др. 2019: 79).

¹³ Најређе присутна у српском језику, ова африката, „обична у највећем делу штокавских говора, јавила се првобитно као резултат једначења по звучности (тип *враџбина*), али је као фонема афирмисана позајмљивањем страних речи са њ” (Ивић 1991: 79).

Архив САНУ, бр. 141, лист 16/15); 4) услед малобројности, ниске фреквенције и ограничених могућности успостављања синтагматских односа позајмљенице са *и* нису представљале значајнију претњу очувању вишевековном традицијом устаљене правописне норме (уп. *вратъба, свѣдоуъба* – Даничић 1975, 1: 158; 3: 225). Дакле, описаним разликама у односу на старословенски (Јерковић 1984: 57–58), које су обележиле формирање консонантског система српскословенског језика на самом почетку редакцијске писмености, како ови натписи сакралног карактера показују, могуће је од турског периода придружити и консонант *и* као саставни елемент књижевног језика током његовог вишевековног развоја (уп. Младеновић 1977: 7–8).

5.3. Морфолошке особине које имају дистинктиван карактер доследно се реализују у складу са српскословенском нормом. Наноси из народног језика у сва три натписа свде се на општештокавски наставак у Л јд. именица **o/jo* основа и то углавном у склопу именом и звањем допуњеног израза *ѿри иѿмену*. Узимајући у обзир шире језичке прилике у натписима, ова особина не сведочи заправо о ретком пропусту у овладавању нормом, већ пре свега о фреквентности и устаљености овог израза у датом типу извора. У прилог томе говори и чињеница да имена светитеља, Светог Саве и Светог Николе Чудотворца, али и „великог” султана Мустафе добијају наставке књижевног језика, преносећи тако свест о хијерархији, што на духовном, што на световном плану, и на поље језичког израза.

5.4. Ако се изузму партиципске конструкције књишког карактера, које се срећу једино у најстаријем и најдужем натпису из манастирске трпезарије, у сфери синтаксе нема већих тешкоћа у разумевању текста будући да је структура исказа блиска народном језику. Самостални предикати, који су редовно у аористу, као и други реченични елементи повезују се једино везницима *и* и *жѣ*. Говор је увек у трећем лицу, а једини пример директног обраћања с императивом налази се на самом крају првог натписа, без директне везе с његовим главним садржајем.

5.5. На лексичком плану сва три натписа повезује висок проценат страних речи, међу којима доминирају календарска имена црквених лица, презуета углавном из грчког и по изузетку латинског језика, као и њихове титуле и звања. Три речи из турског покриле су појмове из световне (*сулѿтан Мусѿшафа*), али и сакралне сфере (*хаѿи*). Када је реч о словенском делу речника, поред лексике заједничке за оба идиома, повећану фреквенцију испољавају глаголске именице, које се редовно завршавају на *-ије*, те заједно са сложеницама и придевским образовањима с *прѣ-* значајно доприносе узвишеном језичко-стилском изразу.

5.6. Иако представљају праве језичке минијатуре у односу на велико рукописно наслеђе хиландарске збирке, овде издвојени натписи на довољно репрезентативан начин осветљавају један сегмент српскословенске писмености из позне фазе њеног развоја. Осим тога што сведоче о континуираном чувању норме књижевног језика у сакралној сфери, они одражавају и њену флексибилност и способност прилагођавања специфичностима измењеног социолингвистичког амбијента. То прилагођавање у овом случају читовало

се, на једној страни, у отворености према појединим елементима народног језика, што показује увођење турске позајмљенице *хаџи*, а преко ње и су-гласника *џ* у књижевни израз, као и уопштавање облика *Л јд*. именица **o/jo* основа с наставком *-у* у одређеном типу исказа. На другој страни, у натпису хаџи Петронија манифестовало се и у употреби арапских цифара, а у натпису из манастирске трпезарије кроз елементе посрбљеног правописа, тј. у приближавању другим видовима писмености, попут на пример пословноправне, са знатно слободнијим приступом ортографској норми. Све то скупа, важно је на крају нагласити, није суштински нарушило традицијом учвршћене и вишевековном праксом устаљене узусе српскословенске писмености. С ове историјске дистанце, могло би се само додати да је у извесној мери навестило будуће правце развоја књижевног језика код Срба.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БУКВАР 1597: *Први српски буквар инокa Саве, Венеција 1597*. Приредио Михаило Блечић. Београд: Политика, 1991.
- БУКВАР 1717: *Венцловићев сенијандрејски буквар 1717: филолошко издање са рачуналим текстом и савременим преводом*. Приредили и пропратне студије написали Томислав Јовановић, Димитрије Е. Стефановић. Будимпешта: Радионица „Венцловић” – Београд: Арте, 2013.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- ДАНИЧИЋ, Ђ. *Рјечник из књижевних сјараина српских*, 1–3. Београд: „Вук Караџић”, 1975 (ре-принт).
- ИВАНОВА, Т. А. *Старославјански јазык*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 1998.
- ИВИЋ, Павле. *Изабрани ојледи II. Из историје српскохрватској језика*. Ниш: Просвета, 1991.
- ИВИЋ, Павле. Језичке прилике код Срба у раздобљу од 1537. до 1699. године. Радован Самарџић (ур.). *Историја српској народа. Књига трећа, други том: Срби под турском влашћу 1537–1699*, друго издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1994, 105–121.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. Средњовековне ортографске школе код Срба. *Југословенски семинар за сја-не слависти* 31 (1980): 19–28.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему. *Jugoslovenski seminar za strane slaviste* 33–34 (1984): 55–66.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. О транскрипцији српскословенских текстова. Вера Васић (ур.). *Предавања из историје језика* (Лингвистичке свеске 4). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2004, 70–86.
- КАЈМАКОВИЋ, Здравко. *Георгије Митрофановић*. Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1977.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. Прилог проучавању порекла слова *џ*. *Анали Филолошкој факултету* V (1965): 125–157.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. Напомене о српскословенском језику. *Зборник за филологију и лингвистику* XX/2 (1977): 1–20.
- СУБОТИЋ, Гојко, Бојан Миљковић, Никола Дудић. *Најписани манастира Хиландара. Том први XIV–XVII век*. Београд: САНУ, Хиландарски одбор – Византолошки институт САНУ – Манастир Хиландар, 2019.
- ТОМИЋ, Оливер. Београдски митрополит Симеон и његова хиландарска задужбина. Милка Јанковић (ур.). *Друа Казивања о Светој Гори*. Београд: Просвета – Друштво пријатеља Свете Горе Атонске – Библиотека града Београда, 1997, 154–176.
- ФОТИЋ, Александар. *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*. Београд: Балканолошки институт САНУ – Манастир Хиландар – Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2000.

ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ, Ирена. *Зге, у свейѹму їрагу Јерусалиму: їрилої їроучавању језика српске їїѹиѹисне їрозе*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за црквене студије, 2021.

*

GEORGEVICH, T. R. Serbia and the Holy Land. *The Journal of Theological Studies* XIX (1918): 97–114.
IZMIRLIEVA, Valentina. The Title *Hajji* and the Ottoman Vocabulary of Pilgrimage. *Modern Greek Studies Yearbook* 28/29 (2012/2013): 137–167.

RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

ŠKALIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost”, 1966.

Nataša Dragin

THREE HILANDAR INSCRIPTIONS AS A REPRESENTATION OF THE LINGUISTIC SITUATION IN THE SEVENTEENTH CENTURY

S u m m a r y

This paper analyzes the orthographic and linguistic characteristics of three founders' inscriptions produced at Hilandar in various periods of the 17th century (at the refectory 1622, the chapel of St. Nikola 1660, and the chapel of the Birth of St. John the Baptist, 1682, 1683/84). Even though all are written in the Serbian Church Slavonic and the Resava orthography, they also manifest certain specific qualities that deepen the understanding of this segment of the literacy in the post-Resava period. The oldest inscription from the monastery refectory is both the longest and also, in the linguistic-stylistic sense, the most fully developed. In it, one also finds remarkable features of high style, and thus it is interesting that, in comparison with the other two newer inscriptions, it is characterized by the most flexible relationship to the orthographic norms of the literary language. The phonological norm is consistently respected in all three inscriptions, and special attention is drawn to the Turkish loanword *hadži* (*hajji*), through which the consonant *dž* entered the literary language. On the morphological level, the only element from the vernacular appears in forms of the locative singular of nouns in the **o/o* declension, indeed mostly within the frequent and, evidently in that type of manuscript, established phrase *pri igumenu*. In the sphere of syntax, if the bookish participle constructions are excluded (only present in the inscription from 1622), the linguistic structure is close to the vernacular and thus is not a significant barrier to the understanding of the text. On the lexical level, a notable feature of high style are compounds and adjectives formed with the prefix *pre-*. There is also a significant layer of loanwords, mostly Greek and to a lesser extent Latin and Turkish. Taking all these elements into consideration, it can be concluded that the analyzed inscriptions offer precious testimony about the continuous preservation of the norms of literary language in the sacral realm, while also expressing its flexibility and ability to adapt to the specific characteristics of the changing sociolinguistic surroundings in the period of Ottoman rule.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
draginnatasa@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 27. фебруара 2026;
прихваћено: 19. маја 2026)